

Krzysztof Oleszczyk

Z historii bydgoskich rozrywek umysłowych

słowa kluczowe: rozrywki umysłowe, Bydgoski Klub Szaradzystów

Omawianie historii zabaw literackich i rozrywek umysłowych tworzonych na określonym obszarze kraju wymaga już na wstępie wyjaśnienia dwóch podstawowych kwestii.

Pierwsza to zasięg terytorialny opisywanego zjawiska. Tradycyjne określenia w rodzaju ziemia bydgoska, północne Kujawy czy województwo bydgoskie nie są precyzyjne, ponieważ zasięg oddziaływania Bydgoszczy jako ośrodka kulturalnego, naukowego, szkolnego i prasowego zmieniał się na przestrzeni wieków. Stąd w niniejszym opracowaniu obok pozostającej w centrum zainteresowania Bydgoszczy znajdują się odniesienia do sąsiednich znaczących ośrodków kultury i nauki: Chełmna, Grudziądz, Torunia, w pewnym stopniu również Chełmży, Inowrocławia oraz mniejszych miast i miejscowości. Przyjęcie takiego założenia jest uzasadnione także tym, że inne duże ośrodki życia umysłowego (Gdańsk, Poznań, Płock, Olsztyn) znajdują się zdecydowanie dalej od wymienionej grupy miast, skupionych zresztą blisko siebie.

Druga kwestia, która wymaga wyraźnego rozróżnienia, to rozdzielenie pojęć dawnych zabaw literackich oraz rozrywek umysłowych. Należy odróżnić rozryw-

ki prasowe – przeznaczone dla licznego grona rozwiązujących je czytelników – od późnośredniowiecznych zabaw literackich i renesansowej oraz barokowej poesis artificiosa, czyli poezji kunsztownej¹, charakteryzującej się użyciem

Gazeta Bydgoska. Bromberger Zeitung

Nro. 1.

Res, vetas, usus semper apportant aliquid novi. Terentia.

Charada.

Pierwsza oznacza w każdej istocie rzecz
groda. *)
Drugie dwie ochraniają towar gdy przy-
chodzi.
Z dala: Cete xobilo między Przodków
głowy.
Co znaczy ta Szarada powieści swemi słowy.
*Groda znaczy wszelkie gatunki go-
dzenia.

Charade aus vier Silben.

Die beyden ersten Silben neben Jhr und
Hiesem.
Ergolten dreyes Jhd und Jahr.
Die beyden letzten dierren lauff zu Elypien.
Es man los Pulver noch erkand.
Das Ganze ist des Hummels schduke Prane
Wird heller Gemeinlich in den bruchter Wolken
Tracht.

¹ Poezję tego rodzaju określano także terminami poesis curiosa i ludus poeticus.

Biedaczek

czyli

Pisemko czasowe dla biednego Ludu.

Biedaczek wychodzi co Niedzię i Sobotę i kosztuje dwięćdziesiąt i parę groszy srebrnych 10. Każda porcja musi to pisemko za cząg dopiero co wymienioną zapłacić i sprowadzić. Za ogłoszenie bierze się po 6 groszy Polskich od wiersza. Listy powinny być z góry opłacone. Drażnijących rzeczy się nie przyjmuje.

Nr. 19.
Rok III. Chełmża, w Środę dnia 6. Marca 1850. Kwartał I.
Wydawca: Sjęrp-Połaczek.

pewnych chwytów formalnych (opartych na zamyśle merytorycznym, gramatycznym czy figuralno-geometrycznym), zmuszających odbiorcę do poszukiwania w utworze znaczeń jakże odmiennych od tych najprostszych, narzucających się samoistnie przy lekturze. Przykładami takiej poezji są wiersze obrazkowe, aliteracje, akrostychy, anagramy, palindromy, raki, rebusy, tautogramy² i inne utwory tego typu. Tworzono je w Bydgoszczy i w sąsiednich miastach, w klasztorach, kolegiach i szkołach religijnych w końcu średniowiecza. Brak systematycznych badań i opracowań naukowych nie pozwala jednak na ich dokładniejsze przedstawienie, o popularności takich zabaw słowami i literami świadczą pojedyncze przykłady.

Można przypuszczać, że aliteracje, abecedariusze, akrostychy, a później anagramy i chronogramy tworzono w klasztorze i szkole jezuickiej w Bydgoszczy (XV-XVI wiek) oraz w szkole miejskiej i trzech szkołach klasztornych w Chełmnie (XV wiek)³, a później w istniejącym od 1617 roku bydgoskim kolegium jezuickim, w utworzonym w 1622 roku podobnym kolegium w Grudziądzu oraz chełmińskim Studium Particulare⁴.

Najstarszym zachowanym przykładem poezji kunsztownej stworzonym na opisywanym terenie jest znajdujący się w wierszu *De septem gaudia beate virginis* akrostych WICBOLDUS⁵, odnoszący się najprawdopodobniej do Wikbolda Dobilsteina – biskupa chełmińskiego w latach 1363 – ok.1385.

Niemal sto lat później akrostychy pisał Piotr z Grudziądza (ok. 1400 – ok. 1480), kompozytor⁶ i poeta, bakałarz Uniwersytetu Krakowskiego. W latach

² Abecedariusz – utwór ułożony w ten sposób, że kolejne litery alfabetu rozpoczynają kolejne wiersze lub strofy. Akrostych – wiersz, w którym pierwsze litery wersów lub zwrotek tworzą dodatkowe rozwiązanie. Aliteracja – nadreprezentatywne powtórzenie jednakowych głosek w sąsiadujących wyrazach tekstu. Anagram – gra słów polegająca na takim doborze wyrazów lub zdań, że jedno z nich są zbudowane ze wszystkich liter drugich. Chronogram – tekst lub dwuwiersz, w którym wszystkie litery mające wartość liczbową (M–1000, D–500, C–100, L–50, X–10, V–5, I–1) tworzą po zsumowaniu datę powstania utworu lub budowli. Palindrom – słowo lub zdanie, które przy czytaniu wprost i wspak daje ten sam odczyt. Tautogram – tekst, w którym pierwsze litery wszystkich słów są jednakowe.

³ Szkoła ta była powszechnie uznawana za najlepszy zakład szkolny Prus Królewskich.

⁴ Określenie szkoły prowincjonalnej zwykle o charakterze wyższego gimnazjum.

⁵ Piętnastowieczny rękopis Biblioteki Gdańskiej PAN.

⁶ Istnienie takiej postaci odkrył w 1975 roku (!) czeski muzykolog Jaromir Černý, odnalazł on grupę zbieżnych pod względem stylu kompozycji, których teksty zawierały akrostych PETRUS.

czterdziestych XV wieku pełnił on funkcję capellanus na wiedeńskim dworze Fryderyka III. W 1442 roku kancelaria cesarza wydała Piotrowi, określonemu jako „ksiądz diecezji chełmińskiej”, list żelazny⁷. Większość jego kompozycji to kilkutekstowe motety łacińskie, podpisane akrostychem PETRUS, tworzonym, co było wówczas rzadkie⁸, z pierwszych liter kolejnych słów tekstu. W jednym z takich czterogłosowych i czterotekstowych motetów znajduje się taki oto fragment⁹ z akrostychowym rozwiązaniem: PETRUS WILHELMI DE GRUDENCZ.

Pneuma eucaristiarum
terram rigans yeniarum
supernorum lumine,
 (Petrus)

Veni, vere illustrator
lux honoris, erogator
luminis muniminis,
jugum leve et amenum
 (Wilhelmi)

Dator eia graciarum
rex virtutis, dux eorum
numinum celestium
zeli igne inflammare
 (de Grudencz)

Obok najpopularniejszych aliteracji i akrostychów tworzono w XV i XVI wieku także inne rodzaje poezji kunsztownej: chronogramy, anagramy i bardziej skomplikowane odmiany akrostychów. Jeden z dwóch chronogramów z początku drugiej połowy XV wieku, utworzony dla uczczenia rocznicy bitwy pod Grunwaldem¹⁰, przytacza proboszcz toruński Hieronim Waldau (1427–1495):

BeLLa feCIt VLrICh MagIster Ipse PoLonIs
 (wojnę przeciwko Polsce wywołał wódz Ulrich)

Wyróżnione litery chronogramu MCCLLLLVIIII tworzą liczbę 1410.

Niezwykle ciekawym, wręcz wyjątkowym przykładem poezji kunsztownej jest najstarszy polski wiersz obrazkowy *Epitaphium Stephani I (...) Poloniae regis...*, napisany w 1586 roku przez Ulricha Schobera zwanego Schoberusem (1559-1598), polsko-łacińsko-niemieckiego poetę, prorektora i pierwszego

⁷ Item littera familiaritatis pro Petro Wilhelmi de Grudencz, magistro in artibus, clerico Culmensis diocesis, cum salvo conductu.

⁸ Ówczesne akrostychy ukrywały dodatkowy tekst w pierwszych literach wersów lub zwrotek.

⁹ A. Mądry, *Piotr z Grudziądza*, „Kalendarz Grudziądzki”, t. 8 na 2004 r., Grudziądz 2003, s. 73-80.

¹⁰ J.S. Kopczewski, M. Siuchniński, *Grunwald: 550 lat chwały*, Warszawa 1961, s. 431.

KATOLIK.

„Szukajcie tedy najprzód Królestwa Bożego i sprawiedliwości jego, a to wszystko będzie wam przydało.” Mat. 6. 33.

„Kościół” jest religijny i obywatelski, wychodzi trzy razy na miesiąc, w Chełmie nad Wisłą. Prezydent na prawach honorowych wyznaczył go 6 lipca 1868.

Nr. 3.

Chełmo, dnia 29 Lipca 1868.

Rok. I.

bibliotekarza gimnazjum toruńskiego. Jest to mezostych¹¹ połączony z akrostychami ukosnymi, w którym wszystkie linijki tekstu są chronogramami. Na początku lat dwudziestych XVII wieku w Chełmży, a także w latach 1643-1654 w Chełmnie, pisarzem miejskim był Jan Karol Dachnowski (ok.1590-1654), autor wielu zabaw literowych o charakterze poezji kunsztownej (labirynt literowy, akrostychy, zagadki, wiersze kunsztowne). Niektóre książki, wydawane pod pseudonimem Perypetasmatowicz, podpisywał on zagadką podobną do rebusu: Wierzch na budynku, początek xiężyca, / kto nie zna Perypetasmatowicza, / Ski przyłóż alić obok autor stoi? Nie żołnierz, szpetnie bo staremu w zbroi.

Rozwiązanie to: dach + now + ski.

Wiele zabaw słownych i literowych tworzono w czasach toruńskiego złotego wieku, czyli za panowania Stefana Batorego i Zygmunta III, kiedy to powstały Toruńskie Gimnazjum Akademickie oraz biblioteka i drukarnia miejska. Akrostychy, anagramy, zagadki, chronogramy i wiersze obrazkowe tworzyli m.in.

Dodatek do Nadgoplanina.

Nasza gazetka.

PRZYJACIEL,

Nauczyciel i Przewodnik dzieci.

No. 1.

Strzelno dnia 31 Stycznia 1888.

Rok 2.

Piotr Artomiusz (1552-1609), teolog i polemista luteranski, autor akrostychów i chronogramów, a także Jacobus Curiken, Daniel Strumph i wielu innych pisarzy i poetów¹². Nieco później i nieco inne formy zabaw literackich tworzył Piotr Szenknecht (1657-1721), pisarz, poeta i panegirysta; luteranin, sekretarz królewski, od 1703 (?) w Toruniu, gdzie pisał niezliczone panegiryki weselne i utwory funeralne, często posługując się grą słów. Był autorem licznych frywolnych (dosłownych lub zwodniczych) zagadek¹³, takich jak ta o pierścieniu:

Małam rzecz iest, lecz konsztowna,

Końca nie mam, a konsztowna

¹¹ Akrostych, w którym dodatkowe rozwiązanie tworzą nie pierwsze, lecz środkowe litery wierszy.

¹² Więcej (podobnie jak przy wielu innych informacjach) K. Oleszczyk, *Encyklopedia rozrywek umysłowych*, Konstancin-Jeziorna 2009.

¹³ S. Salmonowicz, *Gadki toruńskie, czyli zagadki weselne*, Toruń 1980; Idem, *Szkice toruńskie z XVII-XVIII w.*, Toruń 1992.

U kochanków, który członek
 Włoży we mnie, ten Małżonek,
 Postrzeżesz mię choć w ciemności,
 Pobudzę Cię do miłości,
 Gdy inszemu się dostaie,
 Jego serce Tobie daie,
 Oraz affekt iego wiązę,
 Jednak Cię tym nie obciążę,
 Kiedy spoinie się złączemy,
 W ten czas się uweselemy.
 Powierz tey rzeczy jeżeliś nie żonka,
 A przed adwentem będziesz mieć małżonka.

Wielu twórców poezji kunsztownej nauczało w osiemnastowiecznym Chełmnie. W latach 1692-1755 przewinęło się przez szkołę w tym mieście, zwaną w latach jej świetności Akademią Chełmińską, a od 1752 roku podporządkowaną organizacyjnie Uniwersytetowi Krakowskiemu, kilkunastu profesorów tej znamienitej krakowskiej uczelni. Byli to (także w latach następnych) twórcy anagramów, akrostychów, zagadek, chronogramów, a nawet, jak Jacek Idzi Przybylski, wielce rzadkich w końcu XVIII wieku szarad i rebusów. I podobnie jak Przybylski byli to profesorowie, a także rektorzy krakowskiej Alma Mater: Paweł Ignacy Mańka, Franciszek Bruno Maściorski, Franciszek Stęplowski, Józef Tomasz Szabel i Jan Nepomucen Trąbski¹⁴.

Wielce ciekawą postacią, związaną m.in. z Chełmnem, był Jan Kanty Grodzki (1744-1820), wykładowca poetyki i retoryki w Akademii Chełmińskiej, autor artykułów i wierszy poświęconych ważnym wydarzeniom w tym mieście. Gdy w 1804 roku wprowadzono tam oświetlające ulice latarnie oliwne, Grodzki uczył to wydarzenie cyklem sześciu (1804) i trzynastu (1805) zagadek literackich.

Zabawy literowe (w tym wypadku literowo-liczbowe) pojawiały się w prasie Torunia i Bydgoszczy w drugiej połowie XVIII wieku. Chronogramy zamieszczane w toruńskich gazetach w 1764 roku wiązały się z osobą króla Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁵. Co ciekawe i wielce rzadkie, występowały one łącznie z innymi – pisanymi w obcych językach. Ewenementem w skali

¹⁴ Zob. K. Oleszczyk, *Z historii chełmińskich i chełmińskich rozrywek umysłowych*, „Głos Chełmiński”, 3 (169) 2015, s. 8-10.

¹⁵ Przez pierwsze dwa lata panowania (1764-1766) króla przedstawiano go na Kujawach i Pomorzu jako idealnego władcy oświeceniowego.

ogólnopolskiej są chronogramy zamieszczone w *Thornische Wochentliche Nachrichten und Anzeigen* (19 X 1764, s. 336; 30 XI 1764, s. 384-385). Obok tek-

stów w paru językach obcych gazeta zamieściła układane dość rzadko w języku polskim chronogramy:

StanIsŁaVV AVgVst hrabia PonlatoVVskI tego rokV IeDnoMysŁnIe za kró-La poŁskIego obrany. VIVat. VIVat.

StanIsŁaVV AVgVst kroL PoŁskI V.V.V.X.L koronoVVany DnIa 25 NoVeMbrIs.

Podobne, acz mniej udatne, chronogramy zamieściła gazeta *Thornische Nachrichten von Gelehrten Sachen* (15 XII 1764, s.183-184):

KazaŁoC szCęŚCie zasŁużyC koronę? NIe śLepeC byŁo, Dobrze bo VVI-DzlaŁo,? Żeś IVz zasŁVżyŁ, ztąD też teraz one? Toble, Coś Iey goDzIen DaŁo (3528 : 2 + 1764).

Rozrywki umysłowe przeznaczone do rozwiązywania pojawiły się na Pomorzu i Kujawach w początkach XIX wieku. Szarada, która przybyła do Polski z Francji i Niemiec, najpierw pojawiła się na Dolnym Śląsku, potem w Gdańsku i Elblągu, a nieco później we Lwowie, w Poznaniu, Warszawie i Bydgoszczy¹⁶. Już w pierwszym numerze wydawanej w 1810 roku „Gazety Bydgoskiej” ukazała się szarada o rozwiązaniu Kołpak.

W połowie XIX wieku ośrodkiem drukarskim i prasowym o znaczeniu ponadregionalnym stało się Chelmino. Rozwój prasy i pojawienie się w niej licznych przeznaczonych do rozwiązywania łami-główek wiąże się z nazwiskami Ignacego Danielewicz, Józefa Prejsa, Józefa Chociszewskiego i Walentego Fialka. Ci poeci, działacze ludowi, dziennikarze i drukarze byli wydawcami i redaktorami wielu czasopism zamieszczających różnorodne

Winieta działu rozrywek
w „Dzienniku Bydgoskim” (1935)

¹⁶ Gdański Danzinger Mancherki (1786-1787), oleśnicki Journal plaisant historique, politique et litteraire (1793-1795), elbląski Paulinis vom barmherzigen Bruderorden gesammelte Gedichte (1796), bolesławiecki Bunzlausche Monatsschrift zum Nutzen und Vergnugen (1797).

DZIEWCZĘTA w MUNDURKACH

Czasopismo Miejsk. Kat. Liceum i Gimn. Żeńskiego w Bydgoszczy

łamiłóWKi, częstokroć ich własnego autorstwa. Szarady, zagadki, łamiłóWKi matematyczne i rebusy literowe drukowały: w 1848 roku „Biedaczek, czyli mały i tani Tygodnik dla biednego Ludu” i „Szkółka Narodowa”. W latach pięćdziesiątych „Nadwiślanin”, a w latach sześćdziesiątych: „Katolik”, „Niańka”, „Polski Kalendarz Katolicki dla Kochanych Wiarusów”, „Przyjaciół Ludu” i „Przyjaciół Dzieci i Młodzieży”.

Miłośnikami rozrywek umysłowych związanymi z Bydgoszczą i sąsiednimi

Nakład 500 egzemplarzy.

Cena 5 gr.

JUNACY

**Miesięcznik Szkoły Powszechnej im. H. Dąbrowskiego
w Bydgoszczy.**

Redaguje Komitet Grona Nauczycielskiego.

Rok 1.

4 grudnia 1932 r.

№ 1.

miastami byli: Władysław Bełza (1847-1913), poeta, znany jako autor „Katechizmu Polskiego Dziecka” (Kto ty jesteś? Polak mały...), autor szarad i zagadek; Jan Kasprowicz (1860-1926), wybitny poeta, autor zabaw literowych, m.in. akrostychów i aliteracji. Pierwsze dwadzieścia lat życia spędził w Inowrocławiu, gdzie w 1879 roku napisał akrostych OLIMPIJA, poświęcony młodzieńczej miłości do Olimpii Drwęskiej¹⁷; Antoni Pluta (1862-1935), działacz społeczny, poeta, pedagog, autor mów, powinszowań, wierszy, pieśni, szarad i zagadek¹⁸.

Przykłady zagadek, szarad i tzw. podchwytliwych pytań, są zapisane w zbieranych wśród ludu materiałach wybitnego etnografa i folklorysty Oskara Kolberga (1814-1890). W jego fundamentalnym dziele *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia...*, w serii III Kujawy, znajdują się m.in. takie łamiłóWKi:

Pierwsze z trzecim choroba, a drugie pytanie,

Wszystko, choć boleść zada,

Jednak każda temu rada.

Kolczyki

Matusi się gęba rozdziawiła, tatusiowi ręka wisi.

Studnia z kubłem

Trzy lata płot; trzy płoty kot;

¹⁷ J. Kasprowicz, *Pisma zebrane*, t. 1, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1973.

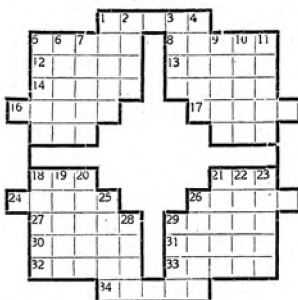
¹⁸ *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, Kraków-Wrocław 1981.

Trzy koty koń; trzy konie człek,
– Najlepszy wiek.

Kot – lat dziewięć, koń – dwadzieścia siedem,
Człowiek – lat osiemdziesiąt jeden

Nr. 29.
Krzyżówka.

Opis treści na stronie drugiej.

Rozrywki umysłowe były stałym elementem końcowych stron bydgoskich gazet schyłku XIX wieku. W latach osiemdziesiątych drukowały je: „Gazeta Toruńska”, „Gazeta dla Dzieci” (dodatek do „Przyjaciela”), „Nasza Gazetka” (dodatek do wychodzącego w Strzelnie „Nadgoplanina”), a w latach dziewięćdziesiątych: „Pochodnia” (dodatek do bydgoskiej „Gazety Narodowej”), „Szkołka Domowa” (dodatek do „Gazety Bydgoskiej”) i „Polskie Abecadło” (dodatek do „Straży Polskiej”). W tymże okresie dwa zbiorki zawierające rozrywki umysłowe wydał drukarz, wydawca i bibliofil – Walenty Fialek¹⁹.

Przed pierwszą wojną światową najciekawsze działy rozrywek umysłowych ukazywały się w dodatkach do „Dziennika Bydgoskiego”: „Małym Posłańcu”, „Na Niedzielę” i „Nauce i Rozrywce”, oraz w grudziądzkich dodatkach do „Gazety Grudziądzkiej”: „Gość Świąteczny” i „Przyjaciel Działwy”.

W latach międzywojennych najwyższy poziom rozrywek umysłowych prezentowały działy rozrywek umysłowych w bydgoskich gazetach: „Dziennik Bydgoski”, „Gazeta Bydgoska” i „Kurier Bydgoski”. Za szczególnie ciekawy należy uznać dział łamigłówek „Kuriera”. Do 1934 roku ukazywało się w nim (raz

¹⁹ W. Fialek, *Zbieranka ciekawych opowiadań i powieści, dowcipów, żartów i zagadek*, 1892; Idem, *Gadu-gadu. Zbiór najciekawszych powiastek, anegdot, żartów, kalamburów, łamigłówek itd.*, 1909.

Aleksander Wachowski

W Toruniu łamigłówki drukowały: „Słowo Pomorskie”, „Pochodnia” – dodatek do „Głosu Robotnika” i satyryczny „Bicz Pomorski”, w Żninie – „Orędownik Urzędowy powiatu żnińskiego” (lata dwudzieste), w Szubinie „Orędownik Urzędowy Powiatu Szubińskiego” (także lata dwudzieste).

Wiele rozrywek umysłowych drukowała prasa grudziądzka. W latach dwudziestych były to „Mównica Publiczna” i „Goniec Nadwiślański” (w ilustrowanym dodatku), a w latach trzydziestych: „Dziecko Pomorza”, „Echo Świata”, „Gazeta Grudziądzka” i dodatki do niej: „Przyjaciel Młodzieży” i „Przegląd Młodzieży” czy miesięcznik Gimnazjum Żeńskiego „Nasza Gazetka”. W Grudziądzu ukazywało się krótko specjalistyczne piśmko szaradziarskie „Świat Zadań Umysłowych”²².

Czołowymi szaradziastami lat międzywojennych byli: Stanisław Szmoń (ur. 1918), bydgoszczanin, powojenny komandor podporucznik, redaktor

w tygodniu) około dziesięciu łamigłówek (krzyżówki, zagadki, szarady, uzupełnianki) autorów bydgoskich i, częściej, najlepszych szaradzystów z całego kraju²⁰. W drugiej połowie lat trzydziestych dział noszący nazwy „Punktacyjny konkurs o nagrody” i „Konkurs o nagrody” drukował głównie szarady, krzyżówki, zagadki i kwadraty magiczne.

Rozrywki umysłowe zamieszczały też czasopisma poświęcone sztuce („Teatr, Sztuka i Ekran” – lata dwudzieste), kalendarze („Kalendarz Astrologiczny”, „Polski Kalendarz Katolicki” i wydawany w Górnej Grupie „Kalendarz Słowa Bożego” – lata trzydzieste) oraz czasopisma szkolne, takie jak „Dziewczęta w mundurkach” czy „Junacy”²¹.

²⁰ Cyprian Jabłonowski (były prezes Klubu Szaradzystów), Edmund Miłowski (czołowy poznański autor krzyżówek), Helena Mokrzycka i Stanisława Millerowa (uznane autorki szarad).

²¹ „Dziewczęta w mundurkach” – czasopismo Miejskiego Katolickiego Liceum i Gimnazjum Żeńskiego, 1939; „Junacy” – miesięcznik Szkoły Powszechnej im. H. Dąbrowskiego, 1932.

²² Jedyne egzemplarze są w posiadaniu Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu.

Czesław Zaborowski

naczelnny gazet marynarki wojennej „Na Straży Wybrzeża” (1954-1957) i „Bandery” (1957-1974), autor łamigłówek zamieszczanych głównie w „Dzienniku Bydgoskim” i „Kurierze Bydgoskim”; Aleksander Wachowski (1913-1996), księgowy, ekonomista mieszkający w m.in. w Nowym Mieście nad Drwęcą i w Toruniu, a po wojnie w Inowrocławiu, żołnierz spod Monte Cassino, czołowy autor szarad i krzyżówek, drukujący przed wojną w najlepszych ówczesnych działach rozrywek umysłowych; członek zarządu powstałego po wojnie w Bydgoszczy Stowarzyszenia Szaradzystów Polskich; Czesław Zaborowski (1919-2000), główny księgowy

cukrowni w Chelmży, autor i czołowy rozwiązywacz, aktywny jeszcze wiele lat po wojnie; a także bydgoszczanie: Franciszek Elmanowski (prezes Towarzystwa Ludowego „Jedność”), Ludwik Kielpiński (1890-1956) i Józef Mucha; torunianie: Józef Menzel (1890-?), Jerzy Neuman (porucznik, zm. 1945), Aleksander Rotter (ur. 1900, artylerzysta) i Stanisław Leśniowski z Szubina.

Wspominając aktywnych miłośników rozrywek umysłowych, nie można zapomnieć o dwóch (jednym mieszkającym na skraju regionu i drugim emigrującym z niego w pewnym okresie życia) miłośnikach rozrywek umysłowych – chodzi o Bolesława Kobrzyńskiego i Ariusza Droskiego. Bolesław Kobrzyński (1914-1986) to żołnierz, poeta, dziennikarz, pisarz i szaradzysta pochodzący z Trzemeszna, położonego na granicy Wielkopolski. Był żołnierzem Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich, walczył pod Tobrukiem i Ankoną, a za waleczność w czasie bitwy pod Monte Cassino został awansowany do stopnia porucznika. Autor słów *Oddali dusze Bogu, ciała ziemi włoskiej, a serce Polsce* – wyrytych na pomniku Brygady pod Monte Cassino. Współpracownik czasopism emigracyjnych, m.in. paryskiej „Kultury”. W latach trzydziestych autor szarad i innych łamigłówek drukowanych w prasie specjalistycznej i w działach poczytnych gazet i czasopism pod pseudonimem Junior Szaradzysta i Junior. Ariusz Droski to wciąż nierozszyfrowany²³ pseudonim mistrza szarad, czołowego autora międzywojennej

²³ Moje wieloletnie poszukiwania w miejscach zamieszkania (Grudziądz, później Otwock), w prasie i opracowaniach dotyczących kultury i historii tych miast, wywiady z rodzinami

„Rozrywki” (w latach 1935-1938), członka Klubu Szaradzystów mieszkającego w Grudziądzu i Otwocku, twórcy szarady zwanej od jego pseudonimu ariadą i

wielu pomysłów, wręcz brawurowych wierszy-zagadek, cieszących się w swoich czasie niezwykłą popularnością.

Pierwszym powojennym pismem, które zamieszczało rozrywki umysłowe, były „Iskierki Bydgoskie”, pierwsze

po wojnie pismo dla dzieci. Najciekawszy dział łamigłówek prowadziła kilka lat po wojnie „Ziemia Pomorska”, a później dziesiątki gazet, czasopism, kalendarzy i pism zakładowych. W latach sześćdziesiątych była to „Gazeta Pomorska”, później „Fakty”, „Kujawy”, „Pomorze”, „Tygodnik Obywatelski Solidarność”, „Ilustrowany Kurier Polski”, a w bliższych nam czasach: „Express Bydgoski”, „Gazeta Pomorska” i toruńskie „Nowości”. Ta ostatnia gazeta wydawała w latach dziewięćdziesiątych dodatek w formie szaradziarskiego czasopisma poświęconego wyłącznie rozrywkom umysłowym. Rozrywki umysłowe w prasie regionu to także wiele czasopism zakładowych, głównie bydgoskich (m.in. „Spółdzielca Pomorski”, „Biuletyn Bydgoskiej Fabryki Mebli”, „Głos Zachemu”) i grudziądzkich („Gazeta Stomilu”, „Gazeta Zakładów Agromet-Unia”, „Nasz Głos” – Pomorskiej Odlewni i Emalierni) i innych okolicznych miast.

Wielką popularność krzyżówek panoramicznych, mającą swoje apogeum w latach dziewięćdziesiątych, zapoczątkował Marian Chylewski (ur. 1953), działacz kulturalny, dyrektor domów kultury w Golubiu-Dobrzyniu, Rogóźnie i Łasinie, pomysłodawca Biesiad Szaradziarskich²⁴, organizator pierwszej Bie-

siady w Golubiu-Dobrzyniu (1979). Jego Agencja Wydawnicza HIT, a następnie Wydawnictwo SUPER wydawały jako pierwsze w Polsce (od 1989) czasopisma wypełnione w całości krzyżówkami panoramicznymi. Popularność

przedwojennych szaradzystów, a także próby rozszyfrowania anagramowego, akronimowego itp. nie przyniosły żadnego rezultatu.

²⁴ Biesiady to ogólnopolskie spotkania miłośników rozrywek umysłowych, w których biorą udział głównie członkowie klubów szaradzystów i autorzy łamigłówek, wzbogacone turniejami, zabawami i merytorycznymi dyskusjami.

wydawnictw tego typu zaowocowała wielu dziesiątkami, a nawet setkami tytułów, także wydawanymi w Bydgoszczy, Grudziądzu, Inowrocławiu, Świeciu i Żninie („Bonus”, „Kalejdoskop Krzyżówek”, „Krzyżówka dla Was z Sercem”, „Krzyżówka Feniks”, „Krzyżówka Małolata”, „Krzyżówka Sponsor”, „Krzyżówki i Zagadki dla Jacka i Agatki”, „Krzyżówki Panoramiczne z Samochodem”, „Magazynek”, „Szansa dla Każdego”, „Twój Turysta”, „Wiza” oraz grudziądzka seria czasopism „Gwar”).

Czołowym szaradziwą lat powojennych – obok wspomnianych tu, a nadal aktywnych Aleksandra Wachowskiego i Czesława Zaborowskiego – był Bolesław Czajkowski (1922-1983)

z Piechocina koło Szubina, dziennikarz, historyk regionu, pracownik przemysłu wapienniczego, autor krzyżówek i rebusów, podpisujący swoje prace pseudonimami Czab oraz Brocz.

Obecnie autorami prac szaradziarskich zamieszczanych w prasie regionu i czasopismach ogólnopolskich są: Tadeusz Babiński, historyk i nauczyciel z Sikorza k. Sepólna Krajeńskiego, autor pomysłów krzyżówek drukowanych od 1989 roku; Stefania (matka) i Grażyna (córka) Redman z Bydgoszczy, autorki układanych wspólnie (od 1987) krzyżówek i zadań diagramowych; Tomasz Wiśniewski (ur. 1958), nauczyciel z Chelmży, autor krzyżówek, rebusów i zadań szyfrowych, czołowy zawodnik turniejów szaradziarskich, autor portalu internetowego „Szaradziarstwo”, organizator internetowych turniejów szaradziarskich.

Pisząc o rozrywkach umysłowych Bydgoszczy i sąsiednich miast, nie sposób nie przedstawić działalności klubów szaradzystów – grup miłośników rozrywek umysłowych zajmujących się wspólnym układaniem, rozwiązywaniem i popularyzacją tej zabawy. Największe zasługi w dziedzinie organizacji ruchu szaradziarskiego i popularyzacji łamigłówek ma Bydgoski Klub Szaradzystów, obchodzący właśnie jubileusz sześćdziesięciolecia. Ten najstarszy, działający nieprzerwanie klub szaradzystów powstał w lutym 1956 roku. Inicjatorem powstania klubu, działającego początkowo przy Wojewódzkim Domu Kultury, był Zbigniew Derfert (1921-2006), inżynier rolnictwa, redaktor gazet i czasopism racjonalizatorskich,

autor ponad 1500 tekstów popularnonaukowych na temat wynalazczości i postępu technicznego. Jako szaradzysta zadebiutował w 1938 roku. Był pierwszym prezesem bydgoskiego klubu, autorem krzyżówek, zadań diagramowych, problemów figurowo-kombinacyjnych i naukowo-anegdotycznych, pisanych pod pseudonimami Mand i Zbider.

Współtwórcami klubu byli: Bolesław Klamam (1911-?), pseudonim Klambo, drugi prezes klubu; Janusz Patalong (1916-1962?), przedwojenny działacz Stronnictwa Narodowego; Henryk Pawlak (1929-1975), inżynier budownictwa; symbolem jego życiowej pasji jest znajdująca się na nagrobku krzyżówka mozaikowa (cmentarz parafialny Świętej Trójcy w Bydgoszczy); Franciszek Wyrobek (Zefir); Tadeusz Vogel, redaktor; Anna Rafińska (1909-2000), absolwentka Akademii Sztuk Pięknych, czołowa polska autorka rysowanych własnoręcznie rebusów, sekretarz i przez dziesięciolecia opoka klubu.

W późniejszych latach najaktywniejszymi członkami klubu byli, obok wspomnianych Bronisława Czajkowskiego i Aleksandra Wachowskiego, Jerzy Grębocki (Grębuś), Roman Grębocki, Teodor Nyka (Komputerek), Marek Rutkowski, Kazimierz Szczepański (Szczepko) i Kazimiera Skrzypczak (Skrzyp). Obecnie czołowymi działaczami klubu są: Leszek Dąbrowski (ur. 1935), prezes klubu od 1985 roku, z wykształcenia energetyk, autor krzyżówek; Marek Zmysłowski (ur. 1951), inżynier mechanik, autor ponad 1000 opublikowanych łamigłówek, w tym popularnych krzyżówek z przymrużeniem oka, miłośnik i uczestnik wielu teleturniejów. Klub zainicjował powstanie Stowarzyszenia Szaradzystów Polskich (1960), kierowanego przez jego członków²⁵, był organizatorem kongresów Stowarzyszenia (1962, 1965) oraz współzałożycielem Federacji Klubów Szaradzystów, organizacji skupiającej około 30 polskich klubów szaradzystów.

Prowadził i zasilal łamigłówkami działy rozrywek umysłowych w prasie bydgoskiej i ogólnopolskiej, wydawał własne pisma i jednodniówki („Głos Bydgoskich Szaradzystów”, „Konkurs Rozrywek Umysłowych”, „Wiosenny Konkurs”), wydawnictwo książkowe Kalejdoskop Rozrywek Umysłowych, organizował imprezy lokalne i ogólnopolskie. Siedzibą klubu był początkowo

²⁵ Kronika Stowarzyszenia Szaradzystów Polskich jest obecnie w posiadaniu autora tego artykułu.

Wojewódzki Dom Kultury, a potem (od 1975) Dom Kultury Spółdzielni Mieszkaniowej na Błoniu. Obecnie bydgoscy szaradziści spotykają się w piątkowe popołudnia przy ulicy 16. Pułku Ułanów Wielkopolskich 1.

Współtwórcami wspomnianej Federacji byli działacze klubów z Torunia i Bydgoszczy. Właśnie w tych miastach od początku lat osiemdziesiątych działało wielu autorów i miłośników łamigłówek. W Toruniu istniało kilka klubów szaradzystów, dwa z nich są aktywne do dziś: powstały w 1978 roku klub Sfinks i istniejący od 1981 roku klub Labirynt. Kluby organizowały imprezy ogólnopolskie (Turnieje Kompozycji Krzyżówki, Korespondencyjną Ligę Szaradziarską, przeznaczone dla młodzieży Turnieje Szkół Średnich), międzynarodowe (Maratony Krzyżówek) i regionalne. Czołowymi ich działaczami byli (i są nadal): Jerzy Marchewka (ur. 1940), doktor nauk ekonomicznych, założyciel toruńskich klubów Sfinks, Olimp 80 i Labirynt, pierwszy prezes Federacji Klubów Szaradzystów, i Stanisław Bruszkowski (ur. 1948), inżynier mechanik, współorganizator pierwszej Biesiady Szaradzystów, prezes Federacji od 1985 roku.

Grudziądzki Klub Szaradzystów Enigma powstał (z inicjatywy Mariana Chylewskiego i Jerzego Marchewki) w 1981 roku i działał aktywnie ponad dziesięć lat. Był organizatorem Biesiady Szaradzystów (1986), Ogólnopolskiego Turnieju Kompozycji Krzyżówki (1991) i łączących aktywność fizyczną i umysłową Rajdów Szaradziarskich w Rogóźnie (1984, 1985). Czołowymi działaczami klubu byli (obok Mariana Chylewskiego): major Piotr Fandrey (1950-2002) i Irena Preiss (1936-1988), szef produkcji grudziądzkich Zakładów Graficznych.

Wspomniani szaradziści (a także wielu innych, niewymienionych tutaj) tworzyli i tworzą ciekawe łamigłówki, drukowane w prasie regionalnej i ogólnopolskiej, działają na rzecz ruchu miłośników rozrywek umysłowych, organizują imprezy, zarówno ogólnopolskie, jak i te przeznaczone dla zwykłych miłośników rozrywek umysłowych, zapewniając członkom klubów i mieszkańcom regionu stałą mądrą rozrywkę.

From the history of the Bydgoszcz mind games

keywords: mind games, Bydgoszcz Charade Enthusiasts' Club

Summary

This study shows the history of Bydgoszcz word plays and mind games, focusing in particular on literary works, newspaper publishing companies, activity of charade enthusiasts' clubs and presentation of authors involved in this activity in Bydgoszcz and to a lesser extent in nearby cities (Chełmża, Grudziądz, Inowrocław, Toruń). It applies to late medieval word plays (abecedariuses, acrostics), elaborate Baroque poetry (acrostics, anagrams, chronograms, tautograms, word puzzles), and those interested in solving newspaper puzzles (logogriphs, mathematical puzzles, rebuses, charades, and puzzles). An inspiration to write this publication is the sixtieth anniversary of the Bydgoszcz Charade Enthusiasts' Club, the oldest continuously operating club involved in popularization of mind games in Bydgoszcz and across the country. Equally important topic is reminding about the frequently forgotten and once important role of the mentioned cities as centers of culture, education and media of national range. The article also mentions the role played by charade enthusiasts' clubs from Bydgoszcz, Toruń and Grudziądz in the contemporary movement of mind game aficionados. Most of information quoted in the article was based on more than forty years of source studies, my own collections and information presented in my earlier publications, primarily in "The Encyclopedia of Mind Games".

Von der Geschichte der Bydgoszcer Denksportaufgaben

Schlüsselwörter: Denksportaufgaben, Bydgoszcer Klub der Liebhaber von Silbenrätseln

Zusammenfassung

Dieser Artikel stellt die Geschichte der Bydgoszcer literarischen Spiele und Denksportaufgaben dar. Der Autor konzentriert sich darin vor allem auf die literarischen Werke, Veröffentlichungen in der Presse, Aktivitäten von Klubs der Liebhaber von Silbenrätseln und auf die Darstellung von Autoren, die derartige Werke in Bydgoszcz und auch in den benachbarten Städten (Chełmża, Grudziądz, Inowrocław, Toruń) schufen. Er betrifft sowohl die spätmittelalterlichen literarischen Spiele (Abecedarien, Akrosticha), die barocke kunstvolle Dichtung (Akrosticha, Anagramme, Chronogramme, Tautogramme, literarische Rätsel),

sowie die zum Auflösen bestimmten Denksportaufgaben in der Presse (Logogriphen, mathematische Denkspiele, Rebusse, Silbenrätsel, Rätsel). Inspiration für die Entstehung dieser Bearbeitung war das 60-jährige Jubiläum des Bydgoszcher Klubs der Liebhaber von Silbenrätseln. Es ist der älteste und ohne Unterbrechung aktive Klub, der sich mit der Popularisierung der Denksportaufgaben sowohl in Bydgoszcz, als auch auf dem Gebiet des ganzen Landes beschäftigt. Eine große Bedeutung spielte dabei die Idee der Erinnerung an die ehemals bedeutende, auch überregionale Rolle der oben erwähnten Städte als Zentren der Kultur, des Schulwesens und der Presse. Er erinnert auch auf die Rolle, die die Klubs der Liebhaber von Silbenrätseln aus Bydgoszcz, Toruń und Grudziądz in der zeitgenössischen Bewegung der Liebhaber der Denksportaufgaben spielen. Die meisten dargestellten Informationen fußen auf den über vierzigjährigen Quellenforschungen, eignen Sammlungen und Informationen, die zum Teil in den früheren Veröffentlichungen des Autors, vor allem in der „Enzyklopädie der Denksportaufgaben“ erschienen sind.